

Педагогическо списание на
Великотърновския университет
„Св. св. Кирил и Методий“

ПЕДАГОГИЧЕСКИ
ЛЮБЛИНА

Брой 1, 2016

ТЕОРИЯ НА ВЪЗПИТАНИЕТО И ДИДАКТИКА

БЪЛГАРСКИ ПРОСВЕТНО-КНИЖОВНИ ШКОЛИ В
ЖИТИЕПИСНИТЕ ТВОРБИ ОТ СТАРОБЪЛГАРСКАТА
ЛИТЕРАТУРА В ПЕРИОДА IX – XVI ВЕК

*Елица Петрова
Стоян Долапчиев*

BULGARIAN LITERARY SCHOOL IN HAGIOGRAPHY
WORKS FROM OLD BULGARIAN LITERATURE IN IX – XVI
CENTURY

*Elitsa Petrova
Stoyan Dolapchiev*

Abstract: Bulgarian literary schools in hagiography works of Old Bulgarian literature in the period IX – XVI century were subject of analysis and comment of literary and historical perspectives. From the positions of the history of pedagogy and Bulgarian education they have not been the subject of extensive research. The study aimed to present the Bulgarian literary schools and education in them during the Middle Ages, according to data from the old Bulgarian hagiographic literature. The object of the research is education, training and education in Bulgarian literary schools in hagiography works of Old Bulgarian literature in the period of IX – XVI century.

Key words: *Bulgarian literary schools, hagiography works, Old Bulgarian literature*

Въведение

Българските просветно-книжовни школи в житиеписните творби от старобългарската литература в периода IX – XVI век са били предмет на изучаване и анализиране от различни гледни точки – богословска, литературна историческа и пр. Справедливо е да се признае, че изследователите в областта на история на педагогиката и българското образование все още не са ги проучили достатъчно задълбочено и всеобхватно.

Българската изследователка Цветана Чолова справедливо отбелязва: „Изследователите, занимавали се досега с въпросите на книжовните школи в България, като че ли са вървели по отгъпканите традиционни направления, очертани още от първите учени слависти, които схващаха понятието само като приемственост на духовни ценности. Встрани са останали наглед такива „прости“ въпроси като например: разкриването на механизма и организацията на книжовно-просветните центрове, излъчили книжовни школи, разпределението на функциите им, общото и специфичното в сравнение с научни и просветни институции в другите средновековни страни”¹.

С настоящото изследване авторите целят проследяване на възникването и по-нататъшното развитие на българските просветно-книжовни школи, както и разнообразните дейности в тях през Средните векове, като се позовават на автентични източници от старобългарската житийна литература. Обект на научното изследване е феноменът *образование*, представен в идеите за възпитанието и обучението в българските книжовни школи в житиеписните творби от старобългарската литература в периода IX – XVI век.

Очаква се, че изясняването на идеи от средновековната педагогическа теория и практика ще осигури повече възможности за обогатяване на историята на българската култура, в която достойно място да заеме и раздел за възпитанието, обучението и образованието.

Научното изследване премина през следните етапи:

1. Запознаване с литературни източници относно основните български просветно-книжовни школи през Средновековието.

2. Запознаване с житиеписните творби от старобългарската литература относно просветното дело в основните български просветно-книжовни школи за периода IX – XVI век.

3. Провеждане на историко-педагогически анализ на просветното дело в основните български книжовни школи, чрез изучаване на старобългарската житиеписна литература от IX до XVI век.

4. Анализирание на получените резултати и формулиране на изводи.

Основни български книжовни школи през Средновековието

Просветно-книжовните школи са система от религиозни учреждения: черкви, манастири и митрополитски храмове и прилежащите към тях училища, библиотеки и скриптории, заемащи определена географска територия, с единен център на ръководство през определен период.

От IX до XVI век в България се изграждат няколко просветно-книжовни школи. Това са Плиско-Преславската (886 – 971), Деволско-Охридската (886 – 1018), Рилската (X. век), Търновската (1187 – 1393), Парорийската (1330 – 1350), Килифаревската (1350 – 1393) и Софийската (XVI. век). Житиеписните творби, създавани и разпространявани от IX до XVI век, ни дават достатъчно сведения за основаването и развитието на тези школи.

Преславската книжовна школа е първата книжовна школа в България. Тя е основана от княз Борис I през 886 г. в столицата Плиска, с основен център – Голямата базилика. През 893 г. княз Симеон премества седалището на школата в новата българска столица – Преслав. Школата е и център на преводаческа дейност. С името на Преславската книжовна школа е свързана дейността на Климент, Наум, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър².

През 886 г. княз Борис изпраща Климент в гр. *Девол* (несъществуващ вече град, намирал се на територията на днешна Р Македония). Той превръща града в средище на книжовна школа, преместена впоследствие в Охрид. През 893 г. просветителската дейност на Климент в Охрид е поета от друг ученик на Кирил и Методий – Наум³.

Охридската просветно-книжовна школа е един от двата главни български културни центъра през Средновековието, наред с Преславската просветно-книжовна школа. В Деволско-Охридската книжовна школа са налице две степени на обучение – обучение в начална грамотност и обучение за заемане на различни длъжности в църквите и манастирите, като четци, поддякони, дякони и свещеници.

Рилската просветно-книжовна школа възниква в Рилския манастир. В манастира са работили мнозина книжовници, създали книги, забележителни със съдържанието си. Между тях са **Спирidon Рилски** и **Владислав Граматик**. **Владислав Граматик** оставя богато книжовно наследство: сборници, пространни жития, текстове на старобългарската епоха, преводни текстове, богословски и философски съчинения. Най-значимото негово произведение е т.нар. Рилска повест, съставена след пренасянето на мощите на закрилника на българите свети Иван Рилски от Търново (сега Велико Търново) в Рилския манастир.

В *Парорийската школа* Григорий Синаит отделял много внимание на различни научни занимания: събирал и преписвал книгите на Свещеното Писание и творенията на светите отци, писал наставления за учениците и последователите си. Неговите ученици водели активна литературна дейност. Всички манастири, основани от тях, ставали не само духовни центрове, но били и огнища на просвета⁴.

При царуването на Иван-Александър (1331 – 1371) българският исихаст Теодосий Търновски основава Килифаревския манастир „Рождество Богородично“, където създава прочутата *Килифаревска просветно-книжовна школа*. Килифаревският манастир бил устроен по образа на парорийската школа. През школата на Теодосий Търновски преминали множество ученици, от които най-известен е патриарх Евтимий. В исихастките просветно-книжовни школи обучението е било по принципа на учебните групи. В първата група се включвали начинаещите монаси, за да се запознаят с правилата на монашеския живот, с нравствените порядки и манастирския устав. Преминалите успешно началния етап образуват нова учебна група, за да изучават исихастката религиозна практика.

Търновска просветно-книжовна школа, основана и възглавявана от най-близките ученици на Григорий Синаит, като Теодосий и Роман, оказала непосредствено влияние върху разпространението на исихазма в други славянски страни. Въз основа на принципите на исихазма, по своя мащаб и значимост на книжната, както и на осъществяваната в нея учебна дейност, не само превъзхождала монашеските школи, съществували на Атон, а и създава ново литературно направление. През 1371 година Търновската просветно-книжовна школа била преместена от Евтимий в манастира „Света Троица“ близо до Търново. Тук тя станала висша школа на богословската мисъл на века и едновременно забележителен книжовно-просветен център⁶.

В Търновската просветно-книжовна школа се учат и развиват плодовита книжовна дейност видните старобългарски писатели Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Киприан. В манастира „Св. Троица“ Евтимий извършва езикова реформа за единен старобългарски правопис и заедно с учениците си прави нови преводи на богослужебните книги⁵. Правописната и езикова реформа на Евтимий Търновски на практика представлява реорганизация на българския книжовен език.

Софийската школа е просветно и книжовно средище, което се развива във втората половина на XV и XVI век в София и околните селища и манастири. Драгалевският манастир е основен център на Софийската просветно-книжовна школа. Най-известните последователи на тази школа са Поп Пейо и Матей Граматик.

В просветно-книжовните школи откриваме няколко основни вида дейности:

1. Първи основен вид дейност е богословската. Тя се изразява в изучаване, тълкуване и разпространение на християнската религия, както и с извършване на различни служби и ритуали.

2. Втори вид дейност е възпитателно-учебната, изразяваща се в усвояването на славянската писменост, българската грамотност, християнските ценности, чуждите езици и култури.

3. Преводаческа дейност – главно от гръцки на български език.

4. Творчество на роден, български език. Създаване на произведения от различни литературни жанрове, както и тяхното преписване и разпространение.

5. Химнографска дейност – изучаване и изпълнение на псалми и песнопения.

6. Иконографска дейност – обучение и създаване на стенописи и икони за черковни и домашни нужди.

Въз основа на посочените видове дейности и за по-голяма научна точност може тези школи да се нарекат духовни (просветно-книжовно-художествени). В това научно изследване приемаме по-краткия вариант – просветно-книжовни школи.

Старобългарската житиеписна литература от IX до XVI век се явява основен фактор за съхраняване на средновековната педагогическа теория и практика. В житията на светците откриваме важна информация за просветното дело, извършвано в основните български книжовни школи през Средните векове. Описани са целите, методите, насоките и средствата за възпитание, обучение и получаване на образование. Очертани са основните дейности, които се извършват в книжовните средища.

В житието на Гавраил Лесновски има следните сведения за манастирския живот. Лесновският манастир има добра материална база и изградена духовна йерархическа структура с монашество. Игуменът лично води обстоен разговор с всеки желаещ да постъпи в манастира. В този разговор за игумена са важни причините и личните мотиви за замонашване. Новопостъпилият в манастира се подлага за определен срок на различни изпитания, което всъщност е форма на обучение и възпитание. Той се запознава с правилата на вътрешния ред в манастира, с нормите на поведение и съвместен живот с другите монаси, с богослужебната дейност. А където има богослужебна дейност, има и учебна, книжовна, преписваческа, а в някои случаи и преводаческа дейност.

В житието на Йоаким Осоговски се показват използваните от игумените възпитателни средства за въздействие върху монасите: наставления, заплахи и заповеди. Игуменът, като ръководител на манастира, е и учител, и възпитател. Той отговаря за поверените му монаси. От него се търси отговорност за неспазване на духовните традиции. В своята дейност той използва и други възпитателни средства като: опрощение и благословение.

Основният извод, който може да се направи от житията на жените-светици, е за наличието на женско образование в България през втората половина на XIV век по времето на Патриарх Евтимий. Предполагаме, че в женските манастири е имало и обучение в начална грамотност, в запознаване с религиозните книги, характерни за източното православие, с религиозните служби и песнопения.

За разлика от Иван Рилски, Йоаким приема от българския цар Иван Асен Втори (1218 – 1241) предложените материални средства, с които изгражда голям манастир. Както е отбелязано в неговото житие около Йоаким в скоро време след построяването на манастира се събират „множество монаси“, които „той ги учеше“ на „монашеско достойнство“⁷.

Ясно е, че има организиран и целенасочен учебно-възпитателен процес. Основна книга, която се използва в манастира и която Йоаким изучава и прилага практически още в Света гора, това е „Лестница“ от Йоан Лествичник. В тази книга монашеските добродетели са подредени като стъпала на стълба (лествица), възходяща към небето⁷.

Петър (Митрополит Петър) става послушник в манастир на 12 години, след като е посещавал начално училище. Като послушник той е прикрепен към по-възрастен монах, което е било една обикновена манастирска практика и което при благоприятни условия осигурява добри възможности за непосредствено възпитание и обучение. В манастира има определена йерархична система, през която преминава и Петър – послушник, дякон, презвитер. Обикновено йерархичните системи са били и стимул за духовно усъвършенстване.

Григорий Доброписец, авторът на житието на Ромил Видински, описва една система на наставничество, която се установява в православните манастири. Към по-опитните или по-възрастни монаси, наречени „старци“ са прикрепени един или двама послушници – ученици. Монахът-учител в житията е наричан старец, настоятел, наставник. В някои манастири и отшелнически райони е имало и отделна наставническа килия за съвместна учебно-възпитателна дейност между старец и послушник (ученик). Едно от задълженията на учениците е битовото обслужване на техните учители, особено на по-възрастните, немощни и болни монаси.

От анализираната житиеписна литература правим изводи за равнището на педагогическата теория и практика във Византия, като се основаваме на житията на: Константин-Кирил, Методий, Патриарх Йоаким Първи, Теодосий Търновски, Ромил Видински, Параскева Епиватска (Петка Търновска) и Филотея Темнишка.

Житийните творби за Патриарх Йоаким Първи, Теодосий Търновски и Ромил Видински ни запознават с възпитанието и обучението в Атонските манастири на Халкидическия полуостров.

Пространното житие на Митрополит Петър ни предоставя сведения за равнището на педагогическата теория и практика в Русия.

Пространните жития на Георги Нови Софийски и Николай (Никола) Нови Софийски ни осведомяват за ислямското възпитание и обучение в Османската империя.

Изводи

В основните български просветно-книжовни школи през периода на Средновековието: Плиско-Преславската (886 – 971), Деволско-Охридската (886 – 1018), Рилската (X век), Търновската (1187 – 1393), Парорийска (1330 – 1350), Килифаревската (1350 – 1393), Софийската (XVI век), в които са създадени и разпространени житиеписните творби от IX до XVI век, ни дават достатъчно сведения за тяхното развитие.

В средновековна България от IX до XVI век съществува педагогическа теория и практика, интегрирана в системата на православната християнска религия. В просветното дело през Средновековието молитвите и песнопенията са важно възпитателно, образователно и психотерапевтично средство, а научаването и изпълнението им е заемало съществена част от учебно-възпитателния процес.

Важно условие за успешното обучение във всички учебни групи и религиозно-педагогически степени е непосредственото свързване между преподадените теоретически знания и монашеска практика, както и спазването на педагогическия принцип за системност и последователност при овладяване на знанията и формирането на практически умения. Проявява се индивидуален и диференциран подход към учениците в процеса на огромяване, като се използват разнообразни учебни методи и похвати, или както точно е казано в житието „различни начини”, сред които: показване, обяснение, преподаване.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Чолова 1988:** Чолова, Цв. *Естествонаучните знания в средновековна България*. София. // Cholova, Tsv. *Estestvonauchnite znaniya v srednovekovna Balcariya*. Sofiya.

² **Чавръков 1974:** Чавръков, Г. *Български манастири*. София: Наука и изкуство. // Chavrakov, G. *Balgarski manastiri*. Sofiya: Nauka i izkustvo.

³ **Златарски 1972:** Златарски, В. *История на българската държава през средните векове*. Т. 1, ч. 2. ред. П. Петров, София. // Zlatarski, V. *Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove*. Т. 1, ch. 2. red. P. Petrov, Sofiya.

⁴ **Динев и др. 1963:** Белчев, Б., Георгиев, Е., Динев, П. *История на българската литература. 1. Старобългарска литература*. Българска академия на науките, София. // Dinekov i dr. 1963: Belchev, B., Georgiev, E., Dinekov, P. *Istoriya na balgarskata literatura. 1. Starobalgarska literatura*. Balgarska akademiya na naukite, Sofiya.

⁵ **Чавръков 1974:** Чавръков, Г. *Български манастири*. София: Наука и изкуство. // Chavrakov, G. *Balgarski manastiri*. Sofiya: Nauka i izkustvo.

⁶ **Динев и др. 1974:** Динев, П., К. Кув, Д. Петканова. *Христоматия по старобългарска литература*. Трето издание. София: Наука и изкуство. // Dinekov i dr. 1974: Dinekov, P., K. Kuev, D. Petkanova. *Hristomatiya po starobalgarska literatura*. Treto izdanie. Sofiya: Nauka i izkustvo.

⁷ **Иванова, 1986:** Иванова, Кл. Съст., *Стара българска литература*. Т. 4. Житиеписни творби. София, 1986. // Ivanova, Kl. Sast., *Stara balgarska literatura*. Т. 4. Zhitiepisni tvorbi. Sofiya.